

“KİTABİ-TACİ-ƏDƏB” ƏSƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

İnci QASIMLI*

Açar sözlər: Kitabı-tacı-ədəb, əsər, əlyazma, tekstoloji, təhlil.

Giriş

Keçmiş yüzilliklərdə aydın zəkaların yaratmış olduqları yazılı abidələrin mətnləri üzərində aparılan kompleks araşdırmalar nəticəsində meydana gəlmiş, filologiyanın ən mühüm və geniş vüsət tapmış müstəqil elm sahələrindən biri də mətnşünaslıqdır. Mətnşünaslıq avtoqrafları əlimizdə olmayan ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş katib nüsxələrində gəlib bizə çatmış orta əsrlərin yazılı abidələrinin mətnlərinin tarixini öyrənən ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix, paleoqrafiya və s. sahələrlə bağlı olan bir elmdir. Mətnşünaslığın əsaslandığı tədqiqat metodu müqayisəli tarixi araşdırma üsuludur. Bu üsula əsasən tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidənin əlyazma nüsxələrinin hər biri ayrılıqda yox onların hamısı müqayisəli şəkildə, köçürülmə tarixlərinə uyğun araşdırılır. Eyni zamanda tekstoloji tədqiqatlar, mətni araşdırılan əsərin müəllifinin həyatı, yaradıcılığı və dövrü ilə əlaqəli şəkildə aparılır. Bununla da əsrlər boyu nüsxədən nüsxəyə köçürülərək çoxaldılmış əsərin hansı təhriflərə və dəyişmələrə məruz qaldığı aydınlaşdırılır (Şərifov K, 2001; 252).

Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən bir elmi sahədir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatların dəqiqliyindən az asılı deyildir. Belə ki, orta yüzilliklərdə yaradılmış əsrlər ayrı-ayrı müəlliflərin dünya görüşlərini, istedadlarını, bədii sənətkarlıqlarını, elmə verdikləri yenilikləri və s. əks etdirən yazılı abidələr olmaqla bərabər, həm də mədəniyyət tarixini işıqlandıran başlıca məxəzdir. Buna görə də, klassiklərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə yaratmış olduqları əsrlərin düzgün elmi mətnlərini tərtib etmək və onları öz müəlliflərinə mənsub etmək, hər şeydən öncə ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün öyrənilməsi deməkdir. Bu da mətnşünaslıq elminin əhəmiyyətini səciyyələndirən başlıca məziyyətlərdir (Şərifov K, 2001; 252). Təsədüfi deyildir ki, görkəmli rus alimi D.S.Lixaçev mətnşünaslığın rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: “Mətnşünaslıq ədəbiyyat tarixinin əsasıdır. Hər hansı bir abidənin mətninin tarixi bütünlüklə ədəbiyyat tarixi üçün geniş və ilkin material verir (Лихачев Д.С, 1964; 605).

Əsərin müqayisəli təhlili

Apardığımız tədqiqat işinin əsas obyektini olan “Kitabi-tacı-ədəb” əsərinin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı hər üç əlyazması bütünlüklə paleoqrafik baxımdan öyrənilmişdir. Bu zaman çətinliklər, mətndən qaynaqlanan mürəkkəbliklər də az olmamışdır. Mətnin oxunmasında əldə olunan bütün nüsxələrdən lazımi səviyyədə istifadə olunmuşdur. Uzun tarixi dövr ərzində istər müəllif özü, istərsə də katiblər bir mətni bir neçə dəfə köçürmüş, köçürərkən bəzi ixtisar və əlavələr də olunmuşdur. Buna görə də əsl mətn necə olmuşdur, nə şəkildə olmalıdır, bunu tam əminliklə və dəqiq bilmək çox çətinindir. D.S.Lixaçev yazır ki: “Mətnşünaslığın nəzəri qənaətinə görə, dəqiq və mənasız, orijinal mətni bütün səhvləri ilə köçürən şəxs əsl katibdir” (Лихачев Д.С, 1964; 605). Ancaq biz düşünürük ki, hər hansı bir mətni köçürən savadlı katibin oradakı səhvləri olduğu kimi saxlaması mümkün deyildir. Şərqi mətnşünaslığının nəzəri problemlərinin həllinə həsr olunmuş araşdırmalara istinadən “Kitabi-tacı-ədəb” əsərinin tədqiqata cəlb etdiyimiz əlyazma nüsxələri arasındakı fərqləri, təhrifləri əsasən aşağıdakı səbəblər yaratmışdır:

- Köçürdüyü abidənin dilinin imla qanunlarını, qrammatik qaydalarını və s. zəif bilən, yaxud bilməyən katiblərin əsərin mətnlərdə yol verdikləri təhriflər; əsərin üzünü köçürən katiblərin dil ta-

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu, Mənbəşünaslıq və yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri şöbəsi, e-mail: iqasml@mail.ru

rixini və arxaizmləri yaxşı bilməməsi üzündən müəllifin dilinin müasirləşdirilməsi ilə yol verdikləri təhriflər; Əsərin üzü köçürülən mətnlərində türk dillərinə xas olan söz və ifadələrin ərəb və fars tərkibli söz, ifadə, cinas və təşbehlərlə əvəz edilməsi nəticəsində yol verilmiş təhriflər; Əsərin müəllifinin dövrünə xas olan yazı və imla qaydalarının dəyişdirilərək, katiblərin köçürdükləri dövrlərin yazı qaydalarına uyğunlaşdırılmaları üzündən yaranmış təhriflər; Klassik ədəbiyyatda az istifadə edilmiş inversiyaların əsərin üzünü köçürən katiblər tərəfindən pozulması ilə yaranmış təhriflər; Ərəb əlifbasının çətinlikləri üzündən meydana gəlmiş təhriflər; Əsərin üzünü köçürən katiblər tərəfindən köçürdükləri nüsxələri öz zövq və ruhlarına uyğunlaşdırılmaları nəticəsində mətnə yaranmış təhrif və fərqlər; Əsərdə yer, xalq və insan adlarının katib və xəttatlar tərəfindən düzgün oxunmaması, yaxud məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilməsi üzündən meydana gəlmiş təhriflər; Əsərin əlyazma nüsxələrində qeyri-müəllif redaktələri nəticəsində yaranmış fərqlər; Katib və xəttatların görmə qabiliyyətinin, yaddaşlarının zəiflədiyi illərdə köçürdükləri mətnlərdə yol verdikləri təhriflər; Əsərin bir neçə katib tərəfindən köçürülməsi nəticəsində meydana gəlmiş təhriflər; Orta yüzilliklərdə pis şəraitdə saxlandığından, yaxud təbii fəlakətlərə düşər olduğundan və ya yağmalanmaya məruz qaldığından dağılmış əlyazma abidələrinin mətnləri başqa nüsxələr əsasında bərpa edilərkən əsərin mətninə bir əlyazma hüdudunda daha çox təhriflərin daxil edilməsi; Müxtəlif yüzilliklərdə ayrı-ayrı katib və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş əsərin müxtəlif əlyazmaları əsasında onun yeni bir əlyazma nüsxəsinin yaradılması nəticəsində əlyazmasına bir neçə katibə məxsus təhriflərin daxil edilməsi; Katib diqqətsizliyi ucbatından yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər; Mətnin köçürüldüyü əlyazmanın xəttinin aydın olmamasından, yaxud çoxlu istifadə səbəbi ilə bəzi hissələrin pozulması, yaxud arxaizmləri yaxşı bilmədiyindən katibin mətni düzgün oxuya bilməməsi nəticəsində meydana gəlmiş təhriflər.

Tədqiqat zamanı “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əlimizdəki nüsxələrindən biri əsas götürülməli idi. Bildiyimiz kimi əsas nüsxəni dəqiqləşdirib tədqiqata cəlb etmək onun tarixinin digərlərinə nisbətən qədim olması məsələsini də ortaya qoyur. Ancaq L.V.Dmitriyeva kimi alimlər qeyd etmişlər ki, bir əlyazmanın qədim olması hələ o nüsxənin dəyərli olacağı fikrinə əsas vermir. Çünki yaxın əsrlərə aid bir əlyazma orijinal mətnə köçürülə bildiyi kimi, çox qədim bir əlyazma da dəyərsiz bir nüsxədən köçürülə bilər (Qəhrəmanov C, 1987; 37-38). Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin Bakı nüsxələrindən biri olan B-1167-2790 şifrəli əlyazması alim, pedaqoq Əbdülqəni Xalisəqarızadə tərəfindən h.1262-1269/m.1845-1852-ci ildə köçürülmüşdür. O, orta əsr elmlərini dərindən bilən kamil bir alim olmuşdur. Xalisəqarızadə hər hansı klassikin əsərini köçürərkən ona mətnşünas alim kimi yanaşmış, əsərin müxtəlif dövrlərdə yazılmış bir sıra nüsxələrini müqayisəli surətdə tutuşdurmuş və fərqləri tərtib etdiyi əsas mətnin haşiyələrində qeyd etmişdir. Bu əlyazmada da o, eyni prinsiplə işləmiş mətni nəfis şəkildə köçürmüş, katibin üslubuna uyğun olaraq mətni nəstəliq xətti ilə qara, başlıqları və yarımbaşlıqları qırmızı mürəkkəblə yazmış, mətnin haşiyələrində müxtəlif qeydlər etmişdir. Ancaq bu nüsxə ilə işləmək bizim üçün çox çətin olduğundan biz əsərin M-315/315 şifrəli digər bir Bakı nüsxəsini əsas olaraq götürmüşük. Biz əsərin dolğun və mükəmməl mətnini ortaya qoymaq üçün əsərin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan B-1167-2790, M-311/311 şifrəli nüsxəsindən də bacardığımız qədər istifadə etməyə çalışmışıq.

Əlimizdəki nüsxələrin içində ən mükəmməli, həcmcə ən böyük, mətni tamamilə əhatə edən, başlıqların hamısının verildiyi bir əlyazma, əlbəttə ki, əsas götürdüyümüz M-315/315 şifrəli nüsxədir. Əlyazma üzərində araşdırma apararkən M-315/315 şifrəli nüsxəni əsas götürməyimizə səbəb onun oxunaqlı olması, əlyazmanın yaxşı saxlanması ilə əlaqədar ona heç bir xələl gəlməməsi, başqa nüsxələrdə olan bəzi əskikliklərin bu nüsxədə olmaması və ən əsası bu nüsxənin Azərbaycan nüsxələri içərisində ən qədim olmasıdır. Mətnşünas alim A.Musayeva qeyd oluna bu nüsxə haqqında yazır: “Tekstoloji tədqiqat göstərir ki, XIX əsrin ilk illərində köçürülmüş bu nüsxə dəyərli və qədim bir əlyazmadan köçürülmüş, müasirləşdirilməmişdir. Lakin dövrünə uyğun olaraq, bəzi qədim türk sözləri paralel olaraq həm də izah edilmiş və ya yanında onların nüsxə köçürüldüyü dövr üçün daha təbii sayılanları əlavə olunmuşdur (Musayeva A, 1991; 41). Əsərin tədqiqində təbii ki, başqa nüsxələrdən də istifadə olunmuş və nüsxələr bir-biri ilə qarşılaşdırılaraq nüsxə fərqləri ortaya qoyulmuşdur.

Nüsxələrin qarşılaşdırılmasında və müqayisə olunmasında Türkiyə İstanbul Universiteti Kitabxanası və Süleymaniyyə Kitabxanasında mühafizə olunan nüsxələrdən də istifadə olunmuşdur.

Əlaəddin Çələbinin “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin əlyazma nüsxələrinin üçü yuxarıda da qeyd olunduğu kimi AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, səkkizi Türkiyənin, daha altı nüsxəsi isə dünyanın müxtəlif kitabxanalarında mühafizə olunur. Bu nüsxələrdən AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı M-315/315, M-311/311, B-1167/2790 şifrəli üç nüsxə ilə İstanbul Universiteti Kitabxanası TY 5720, Süleymaniyyə Kitabxanası Laləli 1876 və Nuriösməniyyə Kitabxanasındakı 3389/3908 şifrəli nüsxələr əsasında və Məhməd Şəkər tərəfindən tərtib edilmiş mətn üzərində araşdırma aparılmış, bunların köməyi ilə əsərin elmi müqayisəli mətni hazırlanmışdır. Araşdırma prosesində tarixilik prinsipinə dayanaraq tədqiqata ən tam və kamil nüsxəni cəlb etmişik. Adətən Şərq klassiklərinin əsərlərinin elmi müqayisəli mətni tərtib edilərkən mövcud nüsxələr içərisində üstünlük ən qədim, müəllifin dövrünə ən yaxın vaxtda köçürülmüş əlyazmaya verilir. Bu da onunla izah edilir ki, müəllifin dövrünə yaxın zamanda köçürülmüş əlyazma sonradan köçürülmüşlərdən az təhrif olunur. Amma bununla belə bütün nüsxələr əsaslı tədqiq edilmədən qədim nüsxə əsas nüsxə kimi götürülə bilməz. Bununla əlaqədar D.S.Lixaçov yazır: “Ən qədim mətn, daha qədim nüsxədən köçürülmüş daha cavan nüsxədə təqdim edilə bilər” (Лихачев Д.С., 1964; 502).

“Kitabi-taci-ədəb” əsərinin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan üç əlyazma nüsxəsi paleoqrafik baxımdan bütünlüklə öyrənilmişdir. Bu zaman mətnin yaratdığı çətinliklər, mürəkkəbliklər də az olmamışdır. Mətnlərdə çətin oxunan, oxunması mümkün olmayan yerlər də mövcuddur. Buna görə də mətnin oxunmasında əldə olunan bütün nüsxələrdən lazımi səviyyədə istifadə olunmuşdur. “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin nüsxələrinin ən böyük fərqi onların xəttidir. Ayrı-ayrı katiblər tərəfindən yazıldığından təbii ki, xətlər də müxtəlifdir. “Kitabi-taci-ədəb” əsərinin nüsxələri arasındakı digər ən böyük fərq əlyazmaların sətir sayıdır. Belə ki, əsas götürdüyümüz M-315/315 nömrəli nüsxənin sətir sayı müxtəlif olaraq 10-12 arasında dəyişir. M-311/311 şifrəli əlyazmanın sətir sayı 12-15 arasındadır. B-1167-2790 şifrəli əlyazmanın sətir sayı 21-dir. Sonuncu vərəqdə tayfaların xüsusiyyəti və əlyazmanın yazılma tarixi daxil olmaqla sətir sayı 17-dir. İstanbul Universiteti kitabxanası TY 5720 nömrəli və Süleymaniyyə Kitabxanasındakı TY 5720 şifrəli əlyazma nüsxələrinin sətir sayı isə 13-14 arasında dəyişir. Əsərinin nüsxələrini müqayisə edərkən nüsxələr arasında bəzi kəlmə fərqlilikləri diqqətimizi çəkdi. Belə ki, bəzi kəlmələr ixtisar olunmuş və ya artırılmışdır. Araşdırma zamanı M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxələr arasında bəzi hərf dəyişikliyi olsa da məna baxımından çox böyük fərq görmədik. Qeyd olunan bu cür fərqlər əsasən əsərin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və əsas götürdüyümüz M-315/315 şifrəli nüsxə ilə Türkiyədə qorunan nüsxələr arasında müşahidə olunur. Bu fərqliliyin səbəbi də əsas əlyazmaların köçürüldüyü coğrafiyadan, məkandan, katibdən və şəraitdən asılıdır.

Tədqiqat zamanı əsas götürdüyümüz AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan M-315/315 şifrəli nüsxəni şərti olaraq “ا”, əsərin Türkiyədə qorunan əlyazma nüsxələri əsasında tərtib olunmuş mətnini şərti olaraq “ب” qəbul edəcəyik. Əsərin digər Bakı nüsxələrini də müqayisəyə cəlb etdiyimiz üçün onları da şərti olaraq M-311/311 şifrəli nüsxəni “ج”, B-1167/2760 şifrəli nüsxəni isə “د” olaraq adlandırdıq. Əsərin mətninə gəlincə müqayisə aparılan nüsxələr arası fərqlər elə ilk səhifələrdən müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, əsərin 1, 49b vərəqində “...girdigari-kərimə və pərvərdigari qədimə...” ifadəsi ب, 2b vərəqində “...girdigari-qədimə ki, insanı əqli kafi...” kəlməsi ilə əvəz olunmuşdur. Yəni də 1, 49b səhifəsində “...əbrar həzrətinin mərqadu müqəddəsinə və rəvzayı müəssisəsinə...” kəlməsi ب, 2b səhifəsində “...əbrar həzrətinin mərqadu müqəddəsinə və məşhədi-müəssisəsinə...” sözü ilə əvəz olunmuşdur. 1, 50b vərəqində müəllif əsərin yazılma səbəbini açıqlayır. Hər iki əlyazmada başlıq eyni olsa da “...amma bəd bu dürəri əcibinin nafili və gərdü qəribinin qaili Əliyyə-i-bn Hüseyn əl-Amasiyyə sənəllahu ənil-qəlbil-əlqahi şöylə bəyan və əyan edər kim, bu risaləyi-ədəb və vəsiləyi-mən tələb talif olunub tərkibi-surəti tərtib bulub qələmə gəldiyinə səbəb oldur ki...” bura qədər ب, 3a vərəqində də eynidir. Amma bu səhifədən yəni 1, 50b vərəqində və ب, 3a vərəqində “...oldur ki...” kəlməsindən sonra məna eyni olsa da kəlmələr, cümlələr çox fərqlidir. Bu nüsxələr arasındakı ən böyük fərq isə onlarda müəllifin əsərə ad vermək hissəsidir.

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda olan əlyazma nüsxələrinin hər üçündə əsərin adı müəllif tərəfindən belə verilmişdir: "...və bu risaləyi-lətif ol sülaləyi-şərifün müsəmması mərsümiyə mövsüm olub Tacı-ədəb deyü ad verildi..." (ƏYİ 315/315-M, تاج ادب, 53a) Türkiyə əlyazmalarında isə əsərin adı "...və bu risaləyi-şərifə və vəsiləyi-lətifəyə Təriqü-l-ədəb deyü ad verdüm..." kimi qeyd edilmişdir (Şeker M, 2002; 4b).

İ və ب nüsxələri arasındakı fərqlərdən biri də əsərdə yazılan şeirlərin başlıqlarıdır. Belə ki, əsərin Türkiyə nüsxəsi olan ب nüsxəsində şeirlərin başlığı nəzm, məsnəvi bəzən də şeir sözü ilə, Bakı nüsxələrinin hər üçündə isə şeirlərin başlığı "şeir" kimi yazılmışdır.

İ, 53a; ب, 4b səhifələrindən İ, 61b; ب, 10b səhifəsinə qədər bəzi kiçik əksikliklər və əlavələr ixtisar olunmaqla nüsxələr arasında böyük dəyişikliklərlə fərq yoxdur. Yalnız İ, 61b səhifəsindəki farsca şeir, ب, 10b səhifəsində türkcə verilmişdir.

ب, 13b səhifəsindəki bir hekayə Bakı nüsxələrinin heç birində qeyd olunmamışdır. Həmin hekayə isə belədir: "İsa peyğəmbər əleyhissəlamın anası xəstə idi. Su dilədi. İsa Peyğəmbər bardağı aldı, su gətirməyə getdi. Ol gəlincə anası təslimə oldu, və canın Haqqa ismarladı. İsa peyğəmbər suyu gətirdi. Anasını uyumuş sandı. Bardağın dibin əli ayasının içinə qoydu. Dəxi anasının ayağı ucunda durdu tutdu. Ta sübh olunca namaz vəqti oldu. Həzrəti Məryəm uyanmadı. İsa peyğəmbər turdı, anasının başı qatına gəldi, nazar itdi. Gördü ki, canı Haqqa vasil olmuş. Dilədi kim bardağı əlindən qoya, bardağın dibi sovuqdan Həzrəti İsanın mübarək əli ayasına yapışmış idi (Şeker M, 2002; 13b).

İ, 70a səhifəsindəki "... Haqq-təalanın fəzli-inayəti ilə Quran xətm etdi və bir neçə kitablar dəxi oqudu, aqibətül əmr İmam Qəzali oldu və elmi-əhyadan üç yüz altmış altı para təsnif etdi..." kəlməsi əsərin ب nüsxəsində yoxdur.

İ nüsxəsində "Quran oxumaq ədəbi" başlığı altında mövzu qurtardıqdan sonra İ, 73a səhifəsində başlıqsız olaraq məktəb oğlanlarının ustasına, müəlliminə necə xidmət və itaət göstərmək lazım olduğunu bəyan edən bölüm var. Bu bölüm eyni ilə ب nüsxəsində də mövcuddur. Amma bir fərq var ki, bu bölüm ب nüsxəsində "...fi bəyan ədəb sibyan əl məktəb..." yəni yeniyetmə məktəbi oğlanlarının ustasına necə xidmət və itaət etməli adlı başlıqla verilmişdir. Bu fəsildə bölümün sonuna qədər mövzular hər iki nüsxədə eynidir. Yalnız İ, 74b səhifəsində bəzi nəsihətlər vardır ki, bunlar ب nüsxəsində ب, 20b səhifəsində iki hekayə ilə əvəzlənmişdir. İ nüsxəsində ədəb qaydalarından bəhs edən bölüm belə bitir:

Qılıcı kəsdirən yüzü suyudur,
Kişiyi xor edən yavuz xuyidir (İ, 77b).

Azərbaycan nüsxələrinin hər üçü bu şəkildədir. Amma ب nüsxəsində bu bölümün sonu yuxarıdakı beytlə başlasa da sonunda bu şeirlə bitir.

Qılıcı kəsdürən yüzi suyudur,
Kişiyi xor idən yavuz xuyidir.
Yüz olur yavuz dirilən əl-haq,
Gətürdügin ilədür kişi mütləq.
Qıl eylün öviləyüm dirsən müxəlləd,
Ki, bəd bulur cəza hər kim ola bəd.
Eyü binmiş dir amət hiç bədkar,
Eyü ol kim ola həmrəhun əhyar.
Eyüsən qılma bədnamiylə söhbət,
Ki, ənilür qılsa əlif lamiylə söhbət.
Ki, rüşt ərdən gəlür zəştlik dəm-a-dəm,
Eyüyə kim olur eylük müsəlləm.
Əgər hər dəm eyülərlə durasın,
Yavuzluq görməyüb eyülük görəsın [ب, 23a].

ب, 23b; ا, 77b səhifəsindən başlayan “Fi bəyani-təlimil-xətt” bölümü mənaca eyni olsa da “ا” nüsxəsində bəzi farsca şeirlər ب nüsxəsində yoxdur.

ب, 26b; ا, 80b səhifəsindən başlayan “Fi bəyani-fəzilətil-elm və adabihi” elm fəzilətinin ədəbləri haqqında olan bölümdə ب nüsxəsində olan iki hekayə ا, nüsxəsində yerini nəsihətlərə vermişdir.

ا, 83b; ب, 32a nüsxələrindəki “Fi bəyani-ədəbil-kəlam” söz söyləmək ədəbi haqqında bölüm mənə baxımından eyni olsa da ب nüsxəsindəki iki hekayə ا nüsxəsində və bununla bərabər چ və د nüsxələrində də yoxdur.

ا, 85a; ب, 37a nüsxələrindəki “Fi bəyanil-kəlmət illəti yuvəddik küfr” adlı bu bölümün nüsxələri arasında böyük bir fərq olmadığını görürük, amma ب nüsxəsindəki “Elmin fəzilətin bil-dirir” bölümündəki iki hekayə ا nüsxəsində bu bölümə yəni küfrə yaxın sözlər bölümünün sonuna qoyulmuşdur. Fikrimizcə bu katib səhvidir. Çünki bu hekayələr elmin fəzilətinə aid olan hekayələrdir.

ا, 88a; ب, 35b nüsxəsində “Fi bəyani-təam adabihi” təam yeməyin və onun ədəbləri ilə ا, 89b; ب, 38a nüsxəsindəki “Fi bəyani-şüribül ma adabihi” su içməyin ədəbləri bölümləri adları fərqli olsa da tamamilə eynidir və mövzu baxımından heç bir fərq yoxdur.

ا, 90b; ب, 38a nüsxəsindəki “Fi bəyani-məşyi və adabihi” yeriməyin ədəbləri bölümü və ا, 91a; ب, 39a nüsxəsindəki “Fi bəyani-culusi və adabihi” oturmağın ədəblərin bildirir bölümləri də eynidir.

ا, 91b; ب, 40a nüsxəsindəki “Fi bəyanil-duxulul həlal və adabihi” bölümündəki bütün nəsihətlər eynidir (bəzi söz dəyişimləri nəzərə alınmamaqla). Yalnız bölümün sonunda ب nüsxəsində bir hekayə əlavə olunmuşdur ki, bu hekayə ا, چ, د nüsxələrində yoxdur. Hekayə belədir: “Məgər kim İmam Məhəmməd bəyzadə idi. Bir gün İmam Əzəmin dərşxanəsi yanından keçərkən bir məsələ qulağına yetişdi kim, bir kişi tağayyut edərkən sol əliylə burnunu tutmaq gərəkdir deyər. Bu söz xatirində qaldı. Keçdi getdi. Zamanla bir hasar dibindən keçərkən tağayyut etmək vacib oldu. Bu hasar dibində bir xəlvət yerdə qəzayi-hacətə oturdu. O məsələ birdən xatirinə gəldi. Sol əliylə burnunu tutdu. O hasarda məgər kim, bir düşməni var idi. Onun fürsətin gözləyirdi. Bürc başından bunun üzərinə kəmənd atdı. İmam Məhəmmədin boynuna keçdi. Əliylə burnun titduğundan kəməndi siyirib atdı. Özünü bələdan xilas etdi. Dönüb özünə dedi: elmdən bir məsələ öyrənməklə Haqq-təala məni məhləkədən qurtardı. Əgər daha artıq öyrənsəm axirət əzabından da qurtarar. Bu şəksizdir dedi. Bəyliyindən imtina etdi. İmam Əzəmə şagird olub elm hasil etdi. İmam Məhəmməd oldu. Aləmdə fətvası yürüdü...” [ب, 40b].

ا, 94b; ب, 4a nüsxəsindəki “Fi bəyanil azan” əzan oxumağın ədəblərin bildirir bölümündə ا, چ, د nüsxələrində bəzi nəsihətlər vardır ki, bu nəsihətlərə ب nüsxəsində rast gəlmədik.

ا, 94a; ب, 43a nüsxəsindəki “Fi bəyan duxulil məscid” məscidə girməyin ədəbləri bölümündə nüsxələr arasında heç bir fərq yoxdur. Təbii ki, kiçik söz dəyişmələrini nəzərə almırıq. Çünki bunları ayrıca bir bölüm olaraq araşdırılacaq.

ا, 98a; ب, 46a nüsxəsində “Fəsil” başlığı altında bir bölüm vardır ki, bu bölümə dua oxumaq, fərz, sünnət, vacib kimi məsələlərə toxunulmuş və açıqlaması verilmişdir. Bölüm bütün nüsxələrdə eynidir.

ا, 99a; ب, 47a nüsxəsindəki “Fi bəyan səlatil cüməti” cümə namazını qılmağın ədəbləri bölümü yenə də bütün nüsxələrdə eynidir.

ا, 99a; ب, 47b nüsxəsindəki “Fi bəyan səlatil cənazəti” cənazə namazını qılmağın ədəbləri bölümü bütün nüsxələrdə eynidir.

ا, 99a; ب, 47b nüsxəsindəki “Fi bəyan duxulul hammam və adabihi” hamama girməyin ədəbləri bölümündə ب, 49a nüsxəsində “...zira Həzrəti Hüseyin radiyallahu təala anhu Yezidə giriftar olduqda bu rübaiyi buyurmuşdur...” və burada farsca bir rübai verilmişdir ki, bu rübaiyə ا, چ, د nüsxələrində rast gəlmədik.

ا, 101b nüsxəsində “Hekayət” başlığı altında bəzi nəsihətlər verilmişdir ki, bunlar ب, 49a nüsxəsində “Fi bəyani-kəlmət əltiyi tənsib aliyul hikmət” bəzi hikmətli sözləri bildirir başlığı altında ayrıca bir bab olaraq verilmişdir. Burada

“...dörd nəsnə könlü qaraldır və beş nəsnə könlü nurlandırır...” sözü ilə başlayan nəsihətlər ¹ nüsxəsində yoxdur. ¹ nüsxəsində əlyazmanın kənarlarına yazılmış bir neçə nəsihət vardır ki, bunlara ² nüsxəsində rast gəlmirik.

¹, 104b; ², 51b nüsxəsindəki “Təşxisi-təbiəti-hər tayifə” bəzi tayfaların xüsusiyyətləri” başlığı altındakı bölüm bütün nüsxələrdə eynidir.

Bundan sonra əsər bitdiyi üçün müəllif Allaha şükürlər edir. Daha sonra isə kətəbə (imza yazısı) başlanır. Kətəbələrin başlığı eyni olsa da sonradan katiblər hər biri əsəri özünə uyğun şəkildə bitirmiş və oxuyanların onları dua ilə yad etmələrini istəmişlər.

¹ nüsxəsinin 105a səhifəsində katib qeydi belədir:

Tamam oldu kitabın intəhası,
Gərəkdir katibə xələt bəhası.
Bilmən ki, səhih ya qələtdir ya qəsur,
Ya rəhim, yazdım bunu bilməzəm nə xəttir.
Oxuyanı, dinləyəni, yazanı,
Rəhmətinlə yarlığa gəl ya qəni.
Təمام olan günün adı nə idi,
Əgər toğru desəm ki, cümə idi.

² nüsxəsində 52a səhifəsində isə katib qeydi belədir:

Bəni hər kim duadan eyləyə yad,
Rəvani-dünyada və üqbadə ola şad [², 52a].

Nəticə

Bildiyimiz kimi əlyazmaların son səhifəsindəki “kətəbə” əsərin müəllifi, köçürülmə tarixi və katibi haqqında təsəvvür yaradan mötəbər dəlildir. Katiblər əsərin başa çatdığını bildirmək üçün sonda “təmməl-kitab”, “təmməl-nüsxə” bəzən “intəha” istilahlardan istifadə etmişlər. Bu istilahlardan sonra əsərin müəllifinin adları, katibin adı, köçürüldüyü tarix, bəzi hallarda isə köçürüldüyü yer göstərilir. “Taci-ədəb” əsərinin kətəbəsində də bu xüsusiyyətlər öz yerini tutur. əsərin bir çox nüsxələrində isə əsasən bu kətəbə qeyd edilmişdir: “Bu kitab düzüldü və yazıldı hicrətin səkkiz yüz əlli yedinci yılında. Qüstəntin tarixində. Tarixi-fəthi-Qəstəntin. Fəthi-Qəstəntin fürsət bulmadılar əvvəlun. Təmməttül- kitab fi vəqti-səhy. Ya Allah, ya Allah, ya Allah [¹, 105a]

ƏDƏBİYYAT

1. ƏYİ315/315-M, تاج ادب 1221/1806
2. ƏYİ311/311-M, تاج ادب 1248/1832
3. ƏYİ1167/2790-B, تاج ادب 1262/1845
4. Лихачев Д.С. Текстология (краткий очерк), издательство «Наука», Москва-Ленинград: 1964, 101с.)
5. Qəhrəmanov C. Azərbaycan əlyazma kitabı tarixindən, “Əlyazmalar xəzinəsində”. AMEA Əlyaz. İnst. əsərləri. VIII cild, Bakı: 1987
6. Musayeva A. XV yüzillik nəsr abidəsi “Taci-Ədəb”. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1991, N:3-4. s.
7. Şərifov K. Mətnşünaslıq, Bakı: 2001, 252 s.
8. Şeker M. Fatih devri Osmanlı müəlliflərindən Ali bin Hüseyn el-Amasi ve Tarikul-Edebi. Ankara: 2002, 595 s.

РЕЗЮМЕ*Инджи Гасымлы****Сравнительный анализ произведения "Китаби-таджи-адаб"******Ключевые слова:*** Книга-таджи-адаб, работа, рукописи, тексты, анализы

При сравнении текстов были выявлены изменения и различия в них, а также исследованы исторические и литературные предпосылки их возникновения. Основными различиями между копиями являются линии, количество строк в рукописи. При анализе произведения были обнаружены некоторые сокращения, и в тоже время более расширенные толкования. Подобные различия были выявлены в рукописях, хранящихся в Институте рукописей им. М.Физули и рукописями, находящимися в Турции.

SUMMARY*Inji Gasimli****A Comparative Analysis of "Kitabi-taji-adab"******Keywords:*** Book-taji-edeb, works, manuscripts, texts, analyzes

While comparing the texts, changes and differences in the text are being revealed and their historical and literary reasons become known. The main differences between copies are the handwritings and the number of lines in the manuscript. When analyzing the work, some abbreviations, at the same time, more expanded interpretations were found. Such differences are also being observed between the copies of the work kept at the Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli of ANAS and the copies preserved in Turkey.